

De katolske bisper og reformationen i Danmark

Af Ole Peter Grell

De sidste katolske bisper har fået et ringe eftermæle i dansk reformationshistorie: Ikke alene var de ikke opgaven voksen, men de var også moralskt dubiøse og teologisk og politisk inkompetente. Resultatet var at den katolske kirke i Danmark blev totalt overvældet af en fremstormende evangelisk bevægelse. I det følgende skal jeg forsøge at nuancere dette billede og rehabilitere de bisper, der aktivt forsøgte at bekæmpe den evangeliske bevægelse ikke uden succes specielt i årene fra 1526 til og med 1528.

Reformationsherredagen, der samledes i København i oktober 1536, fastslog at de katolske bisper skulle afsættes for deres misgerningers skyld, og at Danmark aldrig nogensinde skulle have biskopper "udi sådant regimente" igen. Ikke alene havde bisperne undladt at føre et ordentligt klerikalt levned og istedet "levet efter verdslig pral", men de havde også forhindret, at Guds ord og evangelium blev forkyndt for rigets indbyggere.¹ Det er en dom, der i mangt og meget er blevet de katolske bispers eftermæle.

Deres sag er naturligvis ikke blevet hjulpet af, at den danske reformationens historie siden reformationens dage har været skrevet ud fra et klart luthersk perspektiv. Set fra det standpunkt, har det været helt naturligt at den lutherske reformation sejrede over en "korrupt" katolsk kirke. Der kunne ikke være tvivl om, at den 'sande' kristendom og dens repræsentanter nemt havde besejret en katolsk kirke, kontrolleret fra Rom og under ledelse af moralsk dubiøse og politisk svage bisper, der ikke evnede at tage kampen op mod den evangeliske bevægelse. Det kan derfor heller ikke forbavse, at der kun har været et stærkt begrænset antal studier af den katolske kirke og dens ledere i tiden op til reformationen.² I det følgende skal jeg derfor forsøge at give et perspektiv

1. Citeret i M. Schwarz Lausten: *Christian den 3. og kirken 1537-1559*. Studier i den danske reformationskirke, 1, København 1987, s. 24-27.

2. Bortset fra G. Johannessons glimrende studie af ærkebispesædet i Lund i reformationens årene: *Den Skånska Kyrkan och Reformationen*, Lund 1947, har vi kun to bredere studier. Det er P.G. Lindhardt: *Nederlagets Mænd. Det katolske bispevælde sidste dage i Danmark*, København 1968, der i realiteten ikke er meget mere end en

på de begivenheder, der ledte op til reformationens indførelse, set ud fra de katolske bispers side, og i den forbindelse vil jeg fremlægge en revurdering af bispernes indsats i årene op til reformation.

Var de katolske biskoper med andre ord af en ringe kaliber og ude af stand til at tage den politiske og teologiske kamp op med en voksende evangelisk bevægelse og dens politiske støtter? Eller var den katolske kirke og dens ledere chanceløse over for en dynamisk, fremstormende evangelisk bevægelse, der havde betragtelig politisk og social opbakning? Jeg skal i den forbindelse undlade at komme ind på karakteren af den danske reformationsbevægelse, og udelukkende fokusere på den katolske kirke og dens ledere.³

Christian II's fald og Frederik I's kroning

Ud fra næsten enhver målestok stod den katolske kirke og de danske biskopper politisk stærkt ved begyndelsen af 1523, efter at Christian II var flygtet fra Danmark. Biskopperne havde været prominente blandt de rigsråder, der i december 1522 havde opsagt Christian II troskab. I det åbne brev, de oprørske råder udsendte, var Christian II's overgreb mod biskopperne og den katolske kirke særligt fremhævede, specielt Christian II's vedvarende indblanding i ærkebiskopsvalget i Lund, ligesom kongens manglende indgriben imod de "lutherske" kættere var trukket frem. Med valget af Christian II's onkel, hertugen af Slesvig og Holsten til konge under navnet Frederik I i foråret 1523, sikrede biskopperne sig, at Frederik I måtte acceptere en håndfæstning, der bekræftede alle deres traditionelle kirkelige rettigheder. Men som noget nyt måtte Frederik I love at forsvare biskopperne og kirken imod den kætterske lære, hvis indførelse Christian II blev holdt ansvarlig for i håndfæstningens anden paragraf. Håndfæstningen påpegede, at det var Christian II, der havde tilladt "åbenbare kættere" at prædike i København. En indirekte henvisning til Wittenberghumanisterne Martin Reinhardts og Matthias Gablers aktiviteter og Luthers kollega Andreas Karlstadts korte besøg i 1520. Disse aktiviteter havde ifølge håndfæstningen vundet genklang blandt "simpell oc endfoldig vndersaatte". Frederik I måtte derfor love:

biografi af tre af de katolske biskoper, og så min egen bredere artikel, dækkende Danmark, Norge og Sverige, "The Catholic Church and its leadership", *The Scandinavian Reformation. From Evangelical movement to institutionalisation of reform*, red. O. P. Grell, Cambridge 1995, s. 70-113.

3. Se O. P. Grell: "From Popular, Evangelical Movement to Lutheran Reformation in Denmark. A Case of Two Reformations"1, *Archive for Reformation History*, vol. 102, 2011, s. 34-58.

Item ville eller skwlle vij aldrij tiillstæde noghen kietther, Lutters discipler eller andre, att predecke eller leræ lönlig eller obenbarlig emod den hemelske gud, then hellige kirckes troe, helligstæ fader paffuen eller Rommer kircke, medhen hour the findis vthij vorrt rige, ville vij oc skwlle lade strafe thennom vedtt theris liiff oc goedz.⁴

Det er klart, at bisperne havde haft alvorlige problemer med kongemagten under Christian II og var bekymrede over truslen imod kirken fra en spirende evangelisk bevægelse, men med tronskiftet må de have forventet at disse problemer var løst. Fremtiden må have tegnet sig lovende – Frederik I havde højtideligt lovet at opretholde alle den katolske kirkes privilegier og at stoppe ethvert evangelisk tiltag. Bortset fra det, der må have forekommet dem som et mindre lokalt problem i 1523, nemlig manglen på en pavelig godkendt ærkebiskop, befandt de danske bisper sig i en forenet og stærk politisk position.

Her i 1523, fire år efter Birger Gunnersens død i 1519, stod ærkesædet imidlertid stadig uden en pavelig udnævnt ærkebisp. Der var kun to udvalgte kandidater tilbage af, hvad der på et tidspunkt havde været et felt på ikke mindre end fire, hvoraf den af kapitlet foretrukne og først valgte, Aage Sparre, reelt besad embedet. Umiddelbart skulle man forvente, at udnævnelsen af en ny ærkebiskop ville være blevet top-prioritet for de katolske bisper efter kongevalget, så kirken kunne stå rustet så godt som muligt over for eventuelt kommende religiøse og politiske vanskeligheder. Forbavsende nok blev det ikke tilfældet, og det politiske sammenhold blandt bisperne i forbindelse med Christian II's afsættelse, synes ikke at have rakt meget længere. Resultatet blev, at de danske bispers indflydelsesrige politiske position hurtigt fordampede.

Fra en position, hvor de havde spillet en ledende og offensiv rolle i formuleringen af landets religiøse og kirkelige politik, befandt bisperne sig kun tre år senere i en helt klart defensiv position under pres fra mange af deres verdslige kollegaer i rigsrådet og ikke mindst af den konge, de havde været istand til at diktere til ved tronbestigelsen i 1523.

De katolske bisper

Inklusive biskoppen af Slesvig, Gottschalk Ahlefeldt, og ærkebisen i Lund var der otte bisper i den danske katolske kirke. For de flestes vedkommende var de født i 1460'erne og 70'erne. De var generelt en genera-

4. Håndfæstningen er trykt i *Aarsberetninger fra Geheimearkivet*, bd. II, København 1856-60, s. 65-79, her specielt s. 71.

tion ældre end de evangeliske prædikanter, de kom op imod i 1520'erne. I modsætning til de evangeliske prædikanter, der havde en teologisk baggrund, var de primært jurister, universitetsuddannede i kanonisk ret. De var gode godsadministratorer, der for hovedpartens vedkommende havde gjort karriere inden for det kongelige kancelli. De var også alle, med undtagelse af skomagersønnen Jens Andersen Beldenak, adelige. Den sociale mobilitet via prælaturer inden for kirken, der i stigende grad havde tilgodeset lavadlen og ikke-adelige igennem det femtende århundrede, var kun undtagelsesvis til stede ved indgangen til det sekstende århundrede, da det katolske bispekollegium var udpræget aristokratisk.⁵ Det var en situation, som rigsrådet ønskede sikret, som det kan ses i Frederik I's håndfæstning paragraf 4 og 5, hvor det fastslås, at den danske adel har monopol på bispeembederne, der kun undtagelsesvis kan besættes med lærde danske mænd, der er doktorer i teologi eller kanonisk ret.⁶

Bisperne var med andre ord primært administratorer. De var jurister uden teologisk baggrund og dermed dårligt i stand til personligt at tage del i den religiøse debat i reformationsårene

De evangeliske prædikanter var for de flestes vedkommende en generation yngre og velskolede i teologi. Mange af dem havde nydt godt af den bibelhumanistiske uddannelse, som Poul Helgesen havde leveret via Karmeliterkollegiet ved Københavns universitet. I betragtning af, at reformationsdebatten nødvendigvis måtte udspille sig indenfor det teologiske domæne, så stod de ideologisk stærkt over for de katolske bisper.

Meget tyder på, at bisperne, til trods for de stærke garantier i håndfæstningen, har fornemmet, at deres og kirkens position var ved at blive undermineret allerede året efter Frederik I's tiltræden. Ellers bliver rigsrådets deklaration i juni 1524 uforståelig. Rådet udtalte, at det forblev loyalt overfor både paven og den katolske kirke, og ville bekæmpe det lutherske kætteri⁷. Hvorfor var denne deklaration påkrævet

5. T. Dahlerup: "Danmark", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen, Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12. august*, København 1971. Se også N. Lund og K. Hørby: *Dansk Socialhistorie. Samfundet i vikingetid og middelalder 800-1500*, bd. 2, København 1980, s. 260-61.

6. *Aarsberetninger fra Geheimearkivet*, bd. II, København 1856-60, s. 65-79.

7. C.F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie under Hans, Christian den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefejden 1497-1536*, Bd. 1-5, København 1864-72, IV, Part II, s. 355-57. Schwarz Lausten ser rigsrådets deklaration fra juni 1524 sammen med dets erklæring fra juli samme år; han fortolker dem derfor begge som rettet imod Christian II og hans 'lutherske' tilhængere, M. Schwarz Lausten: *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring 'den røde konge' i eksilet og i fangenskabet (1523-1559)*, København 1995, s. 127. Der er imidlertid intet i deklarationen fra juni, der henviser til Christian II.

bare ét år efter håndfæstningen? Det var næppe den voksende evangeliske agitation fra Christian II, der nyligt havde konverteret i Wittenberg, der bekymrede dem. Istedet må bisperne have haft tvivl om, hvorvidt de fortsat kunne regne med støtte fra deres verdslige kolleger i rigsrådet samtidig med, at de var i tvivl om, hvorvidt Frederik I ville holde sin håndfæstning.

Der var heller ingen tegn på, at Frederik I havde til hensigt at hjælpe dem med at få løst problemerne omkring ærkesædet i Lund. Aage Sparre var vedblivende kun electus, mens hans hovedkonkurrent Jørgen Skodborg nu residerede i Rom, hvor han håbede at opnå pavelig bekræftelse. Til Aage Sparres foruroligelse var Frederik I imidlertid i stigende grad begyndt at bruge Jørgen Skodborg til diverse diplomatiske gøremål ved pavehoffet.⁸

I løbet af foråret 1525 fik Sparre dog andet at tænke på og fuldt op at gøre med at bekæmpe en større bondeopstand i Skåne. Lederen af opstanden var Søren Nordby, den sidste lensmand der var loyal overfor Christian II og som kontrollerede Gotland. De lokale medlemmer af rigsrådet – inklusive Aage Sparre – var ude af stand til at undertrykke revolten på egen hånd, og Sparres prestigetab blev yderligere understreget derved, at en af Lundekapitlets prominente medlemmer Christiern Pedersen og flere lokale præster gjorde fælles sag med oprørerne.

Herredagen 1525

På herredagen i Kolding maj 1525 beklagede Frederik I sig specielt over de lokale rigsrådets manglende evne til bekæmpe oprøret i Skåne og udtrykte sin bekymring over den voksende konfrontation i kongeriget imellem prælater, adel, borgere og bønder. Rigsrådet svarede ved at påpege, at manglen på en pavelig bekræftet ærkebisp var en fare for riget, og at det burde være både kongens og rigsrådets prioritet at forsyne ærkesædet i Lund med en paveligt konfirmeret kandidat for at forhindre, at den katolske kirke blev behandlet på en måde, ”der fremkaldte Guds vrede og førte til ødelæggelse af Rigets indbyggere.”⁹ Frederik I må have følt sig overbevist om nødvendigheden af at opnå pavelig stadfæstelse af en af de udvalgte kandidater. Kongen ønskede imidlertid ikke Aage Sparre, kapitlet i Lunds foretrukne kandidat, men arbejdede i stedet for Jørgen Skodborgs udnævnelse¹⁰. Da Skodborg

8. Johannesson, *Den Skånska Kyrkan och Reformationen*, s. 28

9. For rigsrådets svar, se *Nye Danske Magasin*, bd.1-6, København 1794-1836, bd. 5, s. 44.

10. Se *Acta Pontificum Danica, 1316-1536*, red. A. Krarup and J. Linbæk, bd. V-VII, København 1913-43, bd. VI, nos. 4995, 5012-16 og 5022.

langt om længe opnåede pavelig stadfæstelse i januar 1526, havde den politiske og religiøse situation i Danmark ændret sig radikalt. Den evangeliske bevægelse i kongeriget var nu i stærk vækst, og Frederik I havde besluttet sig for en forsigtig pro-evangelisk politik med brug af kongelige værnebrev. ¹¹ Kongen havde med andre ord ikke længere brug for en pavelig udnævnt ærkebisp – tværtimod. Det viste sig at blive til Aage Sparres personlige fordel – han kunne fortsætte som electus i Lund – men tjente indirekte til at underminere den katolske kirke i Danmark, hvilket flere af hans kolleger inden for bispekollegiet indså.

Bisperne har næppe kunnet undgå at se skriften på væggen, hvis de kastede blikket mod syd og tog udviklingen i hertugdømmerne i betragtning. Frederik I's voksende pro-evangeliske holdning var allerede tydeligt at se på den Slesvig-Holstenske landdag, der samledes i Rendsborg i foråret 1525. Slesvigs biskop Gottschalck Ahlefeldt og den katolske kirke i hertugdømmerne stod isoleret. Dens traditionelle støtte fra adlen var ikke længere til stede. Kirken stod anklaget for misbrug af band i gældssager, der involverede kirken, og for præsternes stigende tendens til at ville afkræve de døende penge som forudsætning for absolution. Hertil kom, at Ahlefeldt blev beskyldt for at have ansat ulærde præster, som intet kendskab havde til evangeliet, og som kun prædikede fabler. Resultatet blev, at han måtte love for fremtiden kun at ansætte lærde præster, der ville prædike det rene evangelium på modersmålet – et løfte der ville have gjort det vanskeligt for ham at gribe ind over for de evangeliske prædikanter i hertugdømmerne. Den katolske kirke måtte også acceptere, at den skulle betale den overvejende del af den nye skattebyrde, der var nødvendiggjort af øgede militærudgifter i forbindelse med truslen om en invasion fra Christian II. Det eneste, Frederik I og adelen til gengæld lovede Ahlefeldt, var, at kirken og helgerne ikke ville blive bespottet, og at kirken skulle vedblive at modtage sine traditionelle indkomster og afgifter såsom tiende. Der er ingen tvivl om, at den katolske kirke i hertugdømmerne stod alvorligt svækket efter landdagen i Rendsborg i 1525, konfronteret som den var med en voksende social og religiøs utilfredshed blandt både adel, borgere og bønder.¹²

11. O. P. Grell, "Herredagen 1527. Problemer omkring værnebrev og deres retlige staus i forbindelse med den på herredagen konstituerede kirkepolitik", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1978, s. 69-88

12. For forhandlingerne på herredagen i Rendsborg 1525, se W. Leverkus (red.), "Berichte über die Schleswig-Holsteinischen Landtage von 1525, 1526, 1533, 1540", *Archiv für Staats und Kirchengeschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein, Lauenburg ...*, 1840, s. 453ff.

Meget tyder på, at de danske bisper oplevede en tilsvarende mangel på opbakning fra familie og venner, der mødte frem på den herredag der trådte sammen et par måneder senere i København. Kort efter herredagen begyndte der at cirkulere rygter blandt de norske biskopper, at specielt de yngre medlemmer af det danske aristokrati, havde planer om at overtage store dele af kirkegodset, og at de kun var blevet forhindret i at føre deres intentioner ud i livet ved beslutsom indgriben fra bispem i Roskilde, Lage Urne og hans kollega i Aarhus, Ove Bille – uden tvivl de to mest ansete medlemmer af bispekollegiet.¹³

Til trods for de to bispers succesfulde intervention var udsigterne for den katolske kirke i Danmark ikke gode ved udgangen af 1525. Ligesom i Slesvig-Holsten var der en voksende opposition imod kirkens ekspanderende land- og godsbesiddelser blandt adelen og borger-skaberne i de store byer. Den katolske kirkes ”døde hånd” – fritaget som kirken var fra skatter og bidrag til det lokale samfund – spillede en stor rolle i den øgede antiklerikalisme. Hertil kom den voksende skattebyrde, der var nødvendiggjort af invasionstruslen. Oven på et feudalt system, der allerede var hårdt spændt for, foranledigede det et voksende antal uroligheder og oprør blandt bønderne ikke alene i Skåne men også i Jylland. I betragtning af, at den katolske kirke besad omkring en trediedel af al opdyrket jord, og at bisperne generelt var langt mere velhavne end deres adelige kollegaer, kan det næppe forbavse, at de og den katolske kirke blev betragtet som ansvarlige for det øgede skattetryk.¹⁴ Dette blev yderligere styrket ved, at prælaterne, der ligesom deres kollegaer i Slesvig-Holsten blev presset til at udrede stedse større summer til oprustningen imod Christian II, søgte at dække sig ind ved at indkræve gamle og nye kirkelige afgifter – tiltag der ikke just gjorde bisperne mere populære blandt de borgere og bønder, der i sidste ende skulle betale.

Udviklingen i hertugdømmerne i det følgende år kan kun have gjort de danske bisper yderligere bekymrede over, hvad de havde i vente. Landdagen i Kiel i februar 1526 tog intet hensyn til biskop Ahlefeldts beklagelse over den lutherske inspiration bag bøndernes manglende tiendebetaling, specielt den trediedel der tilfaldt biskoppen. Frederik

13. Se brev fra biskoppen i Oslo, Hans Reff til den norske ærkebisp Olav Engelbriktsson, sommer 1525, i *Christiern II's Arkiv*, red. J. Ekdahl, vol. III, Stockholm 1836, s. 968-85, specielt s. 976.

14. Se C. Porskrog Rasmussen, ”Kronens gods”, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. P. Ingesman og J. V. Jensen, Aarhus 1994, s. 69-87, specielt s. 69f. Se også Kr. Erslev: *Konge og Lensmand i det 16. Aarhundrede*, København 1879, s. 96-110 og S. A. Hansen: *Adelsvældens Grundlag*, København 1964, s. 76-78.

I nægtede at undertrykke den evangeliske bevægelse eller afholde sig fra at udstede kongelige værnebreve til de evangeliske prædikanter, til trods for at biskop Ahlefeldt og den katolske kirke lovede at betale hovedparten af udgifterne til den oprustning, der skulle forhindre en invasion fra Christian II.¹⁵ Samtidig kunne biskperne i Danmark se flere og flere beviser på, at Frederik I var positivt indstillet over for den evangeliske bevægelse. I februar 1526 blev hans datter Dorothea forlovet med hertug Albrecht af Preussen, den tidligere ordenshøjmester, der var blevet lutheraner. Til trods for biskpernes modstand bifaldt rigsrådet det planlagte ægteskab.¹⁶ Og kun fire måneder senere brød kongen fre-dagsfasten og begyndte at spise kød.

Det må have stået klart for de danske biskper at en re-aktiv politik, der tilstræbte at få konge og rigsråd til i praksis at håndhæve kirkens rettigheder i overensstemmelse med håndfæstningen, havde ringe chance for succes. Istedet var der brug for en direkte og pro-aktiv politik. Behovet for at styrke den katolske kirkes position så hurtigt som muligt ved at overtale Aage Sparre til at opgive ærkesædet til fordel for den paveligt udnævnte Skodborg må have forekommet de danske biskopper at være presserende. Trods Lage Urnes indtrængende brev fra maj 1526, hvori han bad Sparre om at sætte sine personlige interesser til side og i stedet for tænke på kirkens fremtid og velfærd, var Aage Sparre ikke til sinds at give efter.¹⁷ Det har næppe været uden betydning, at han havde Frederik I's støtte. Det var nu i kongens interesse, at ærkesædet var besat med en mand, der var afhængig af kongemagten og ude af stand til at tage initiativer på den danske, katolske kirkes vegne. Resultatet blev at Sparre i august 1526 modtog et brev underskrevet af kongen og 15 verdslige råder, der garanterede ham retten til at besidde ærkesædet indtil det kunne afgøres, hvem der var den retmæssige ærkebiskop. Skulle det vise sig at være Skodborg, så fik Sparre ret til besidde ærkesædet, indtil Skodborg havde betalt ham de 3.000 gylden, som Sparre personligt havde udlagt til forsvaret af Skåne. Sparre sikrede sin position yderligere med et 'lån' på 1.000 gylden til Frederik I og et antal mindre pengegaver/lån til de ledende

15. For landagen se H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Åbenrå 1986, s. 76-79.

16. For biskpernes modstand mod ægteskabet, se T. C. Lyby: *Vi Evangeliske. Studier over Samspillet mellem Udenrigspolitik og Kirkepolitik på Frederik Is Tid*, Århus 1993, s. 135 og s. 424; se også O. P. Grell, "The Emergence of Two Cities: The Reformation of Malmø and Copenhagen", *Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund*, red. L. Grane og K. Hørby, Göttingen 1990, s. 130-32.

17. Johannesson: *Den Skånska Kyrkan*, s. 40.

verdslige råder. Som anerkendelse skrev Frederik I til paven i Rom og bad ham godkende Sparre som ærkebiskop, vel vidende at der næppe var nogen chance for det, eftersom Skodborg allerede havde modtaget pavelig bekræftelse.¹⁸ For de øvrige bisper stod det klart at Aage Sparres besiddelse af ærkesædet uden pavelig anerkendelse og i strid med Skodborgs godkendelse, tjente til at underminere kirkens magt og indflydelse. I et sidste forsøg på at få Sparre til at sætte kirkens interesser foran personlige ambitioner skrev tre af de mest prominente bisper, Lage Urne, Ove Bille og Stygge Krumpen til ham først på året 1527 og bad ham inderligt om at vige embedet for Skodborg for kirkens skyld. Med kongen bag sig var Sparre imidlertid ikke til sinds at give efter.

Herredagen 1526

Den herredag, som trådte sammen i Odense i november 1526, kan kun have tegnet sig ildevarslende set ud fra bispens synspunkt. De befandt sig nu under voksende pres fra en i byerne voldsomt voksende evangelisk bevægelse, og samtidig stod de med problemet at inddrive de kirkelige afgifter og tiende fra bønderne. Dertil kom, at Frederik I viste sig mere og mere åbentlyst pro-evangelisk i sin holdning og bevidst brugte sine kongelige værnebrev til de evangeliske prædikanter som et middel til at underminere den biskoppelige jurisdiktion. Selv håbet om politisk og religiøs støtte fra deres adelige familier og venner inden for rigsrådet må have forekommet dem ringe. Økonomisk og politisk set blev det da også en dyr herredag for bisperne. De måtte acceptere, at den katolske kirke skulle betale hovedparten af de nye skatter til at finansiere oprustningen imod Christian II. De måtte også acceptere, at det gods der for fremtiden blev givet til eller købt af kirken fra adelen ville gå tilbage til de adelige familier ved givers/sælgers død. Det var en betingelse for, at rigsrådet fortsat ville garantere kirkens privilegier og rettigheder.

Herredagen i Odense besluttede også, at alle afgifter, der hidtil var blevet betalt til paven i forbindelse med bekræftelse af biskopper og andre ledende kirkelige embeder, for fremtiden skulle betales til kongemagten. Selv om denne beslutning var betinget af, at Frederik I kunne få en aftale i stand med pavestolen, så var det et vægtigt skridt på vejen mod at etablere en national kirke under kongelig kontrol. Nogen pavelig aftale kom af gode grunde aldrig istand. Alligevel blev resultatet

18. *Ibid.*, 42-44. For Frederik I's brev til støtte for Sparres udnævnelse, se *Acta Pontificium Danica*, bd. VI, no. 5026.

en næsten total afbrydelse af den traditionelle forbindelse med Rom. Hvor der i perioden 1513-1526 blev udvekslet mere end 800 breve og dokumenter imellem den danske kirke og Rom, blev der i perioden 1527-36 kun udvekslet ca. 60 breve og dokumenter, og hovedparten af dem var adresserede til Christian II og hans hof¹⁹.

Kort efter herredagen 1526 underminerede Frederik I yderlige bispekollegiet, idet han udpegede dekanen ved Viborgs domkapitel, Knud Henriksen Gyldenstjerne, der var kendt for sine evangeliske sympatier, til coadjutor og efterfølger for Odensebispen Jens Andersen Beldenak. Gyldenstjerne, en loyal tjener af Frederik I havde været en af kun to klerikale underskrivere på det bekræftelsesbrev, som Frederik I og rigsrådet havde givet Aage Sparre i august 1526.

Det må have stået klart for bisperne allerede før herredagen 1526, at der ikke var megen støtte at hente fra rigsrådet og kongen, og at den smule, de kunne opnå, ville komme til at koste dem dyrt både politisk og økonomisk. Nogen assistance med hensyn til indgreb mod den evangeliske bevægelse fra centralt hold var med andre ord ikke at forvente. Det må have været denne erkendelse, der i løbet af året havde fået to af bisperne, Ove Bille og Lage Urne, til at gribe ind på lokalt plan over for den evangeliske bevægelse i deres egne stifter. Bille havde udstedt et brev i foråret 1526, der advarede magistraten i den by, hvor Simon Skåning var begyndt at holde evangeliske prædikener – uvist med hvilken succes – og Lage Urne satte en stopper for Malmøs senere reformator Claus Mortensen Tøndebinder og hans prædikenvirksomhed i København.²⁰

Biskoppernes forsøg under 1526 herredagen på at få Frederik I til at stoppe brugen af kongelige værnebrevs slog ikke alene fejl, men kongen udstedte yderlige to værnebrevs under selve herredagen til Hans Tausen og Jørgen Jensen Sadolin. Samme skæbne led deres forsøg på, at få herredagen til at støtte dem i deres traditionelle jurisdiktion med kravet om, at alle der ønskede at prædike på enten tysk eller dansk, først skulle have den lokale biskops tilladelse.²¹

19. For herredagen 1526, se *Nye Danske Magazin*, bd. 1-6, København 1794-1836, bd. 5, s. 99-212; for kontakten til Rom, se *Acta Pontificium Danica*, bd. VI; se også P. Ingesman: "Danmark og Pavestolen i Senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen*, Århus 1994.

20. For Claus Mortensens prædiken i København, se Grell, "Two cities", 135-36. For Biskop Ove Billes brev imod Simon Skåning, se *Danske Magazin*, bd. 1, København 1746, s. 216-17.

21. For Frederik I's brug af værnebrevs, se Grell, "Herredagen 1527", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1978, 69-88.

Efter disse nederlag må bisperne have indset, at de ikke længere havde en chance for at bekæmpe den evangeliske bevægelse ved udelukkende at forsøge at håndhæve deres jurisdiktion. De var nødt til at gå ind i den religiøse debat. I stedet for at bruge den lokale, lærde, bibelhumanist Poul Helgesen, som de havde et i bedste fald ambivalent forhold til, henvendte de jyske bisper sig til tidens to mest prominente tyske, katolske kontroversteologer, nemlig Johannes Cochläus og Johannes Eck, som de inviterede til at komme til Jylland for at prædike og skrive imod, hvad de beskrev som de lokale ”perfide kættere”.²² Ikke overraskende slog henvendelsen fejl. Måske havde det været bedre, hvis bisperne havde sat niveauet lidt lavere og inviteret nogle lidt mindre berømte tyske teologer. Cochläus fandt dog henvendelsen fra Danmark interessant nok til at omtale den i et brev til Erasmus af Rotterdam, der frarådede ham at rejse til et land, der lå skrækkeligt langt væk og hvis befolkning var primitiv.²³ Hvad henvendelsen imidlertid demonstrerede, var, at bisperne ikke ønskede at associere sig med Poul Helgesen, og at de ikke mente at have nogen slagkraftige og brugbare teologer ved domkapitlerne.

I betragtning af manglen på kvalificerede, katolske kontroversteologer i Danmark, der evnede at tage debatten op med de evangeliske prædikanter, er bispernes modvilje med hensyn til at bruge Poul Helgesen i 1526 forbavsende. Poul Helgesen havde immervæk søgt tilflugt hos biskop Ove Bille i sommeren 1522, efter at han var faldet i unåde hos Christian II som en konsekvens af sin kontroversielle Sankt Hans-prædiken ved hoffet. Her residerede han indtil kongens flugt og bidrog aktivt til propagandaen mod Christian II.²⁴ Forklaringen ligger formentlig i, at det i Frederik I's første regeringstid var uklart for bisperne, hvor Poul Helgesen stod i reformationsdebatten. Der er ingen tvivl om, at Helgesen i begyndelsen var positivt indstillet overfor Luther, ligesom hans forbillede Erasmus af Rotterdam fra begyndelsen var det. Det indrømmer han mere eller mindre selv i den dedikation, han skrev til rigsråden Oluf Nielsen Rosenkrants i sin oversættelse af Luthers Bedebog, som blev udgivet i 1526. Poul Helgesen erkender her, at der er mange, der mistænker ham for at være Lutheraner og han tilføjer: ”Men dersom jeg havde været af Luthers mening, da ville jeg takke Gud, at han havde mig forløst af den Djævels-Snare”.²⁵

22. For de fire jyske bispers brev, se P. Terpager, *Ripæ Cimbriæ*, 1736, s. 553-62.

23. Se *Erasmi Epistolae*, red. T. Allen, vol. VII, Oxford 1928, Epist. No. 1863 (28/8/1527).

24. *Skibykrøniken*, udg. A. Heise, København 1967, s. 5.

25. Citeret *ibid.*, s. 195.

Allerede i 1524 var Poul Helgesen blevet beskyldt for at være om ikke lutheraner så krypto-lutheraner af flere ledende medlemmer inden for domkapitlet i Lund så som Adser Pedersen og Peder Iversen.²⁶ Ligesom Erasmus oplevede Poul Helgesen at se mange af sine bedste elever og medarbejdere gå over til reformationen, og ligesom Erasmus stod han for skud og blev beskyldt for at have forårsaget reformationsrøret. Som han selv udtrykte det: ”For disse Døgenigters Skyld maatte førnævnte Broder Paulus Heliæ høre ilde hos mange, fordi man troede, at han var en Tilhænger af deres ugudelige Mening”.²⁷

Hertil kom at Poul Helgesen på linie med både Erasmus og Luther forholdt sig meget kritisk over for den katolske gejstligheds rigdom og vellevned. Poul Helgesen forsvarede sig med, at han ikke fordømte kirkens rigdom som sådan men kun de gejstlige, der var kommet uretmæssigt til deres rigdom, som de ”igen sætte over Styr paa den aller værste Maade ved yppigt Levned, forfængelig Tant, Lystighed, Pomp og Pragt, Elskovshandler og utallige andre lignende Ting”.²⁸

Poul Helgesens Sankt Hansprædiken for Frederik I og hoffet på Københavns slot den 24. juni 1526, hvori han udtalte sig om ”lutheriet”, har næppe gjort ham mere attraktiv som talsmand for den katolske kirke i bispens øjne. Til kongens og hoffets skuffelse indtog Helgesen et moderat bibelhumanistisk standpunkt, hvorfra han kritiserede både de evangeliske prædikanter og de katolske prælater, idet han konkluderede at ”intet af de to Partier besad det rette Maadehold”.²⁹

At bisperne alligevel kan have været parate til i 1526 at bruge Poul Helgesen som talsrør imod Christian II og hans støtter såsom Hans Mikkelsen, har formentlig haft mere at gøre med den centrale rolle i polemikken imod Christian II, som Poul Helgesen allerede havde spillet i forbindelse med Christians afsættelse – end med en accept af Helgesens bibelhumanistiske teologi fra bispens side. Helgesens indlæg i 1526 imod Christian II's Nye Testamente fra 1524 med fortale af Hans Mikkelsen indeholder ud over et bidende og forbitret angreb på både Christian II og Hans Mikkelsen også en vurdering af nogle af Luthers skrifter. Helgesens vurdering af Luther svarer her stort set til, hvad han giver udtryk for i sit øvrige forfatterskab fra denne periode. Poul Helgesen anerkender, at der både er gode og dårlige ting i Luthers skrifter – samtidig med at han også her forholder sig kritisk til de ka-

26. *Ibid.*, s. 196-206 (brev til kannik Peder Iversen, 3. November 1524)

27. *Ibid.*, s. 64

28. *Ibid.*, s. 201 (brev til kannik Peder Iversen, 3. November 1524)

29. *Ibid.*, s. 116-17.

tolske prælaters opulente livstil samt til deres manglende evne til at sikre, at Guds Ord bliver prædikeret³⁰.

Ud over usikkerheden over hvor Helgesen stod i de religiøse stridigheder op til 1526, har hans kritik af den katolske kirke og mange prælaters rigdom og vellevned ikke just tjent til at anbefale ham til de jyske biskopper som en talsmand, de kunne have tillid til.

Herredagen 1527

Bisperne må have været yderligere bekymrede over den almindelige udvikling, der ledte op til den herredag, der var indkaldt til Odense i august 1527. Ikke alene de indenrigske begivenheder men også de udenrigske begivenheder gav god grund til betænkelighed. Bisperne vidste naturligvis, at flere lutheranske territorialkirker var ved at blive etableret i Tyskland, ligesom de var bekendte med resultatet af den nys overståede herredag i Sverige, hvor den svenske kirke var blevet frataget al politisk og økonomisk magt og alt kirkegodset inddraget af kronen.³¹

Ud fra de forhandlinger, der fandt sted på herredagen 1527, er det klart at bisperne og den katolske kirke blev gjort hovedansvarlige for bondeoprørerne i Jylland.³² Bisperne forsvarede sig med, at de og kirken kun udgjorde det første mål for et oprør, der var inspireret af Christian II's politisk-evangeliske propaganda, og som var rettet mod alle rigets magthavere. Bispernes synspunkt fandt intet gehør, og nok engang befandt de sig politisk isolerede og måtte betale dyrt for hvad støtte, de kunne finde. Bisperne måtte modvilligt acceptere, at de bøder, som adelens bønder blev idømt ved de kirkelige domstole for fremtiden skulle tilfalde adelen. Efter denne koncession bekræftede rigsrådet og kongen nok engang kirkens privilegier og jurisdiktion. Ud på sensommeren 1527 må disse gentagne bekræftelser af deres privilegier have forekommet bisperne af yderst tvivlsom værdi.

30. *Skrifter af Paulus Helie*, udg. af M. Kristensen, vol. 2, København 1932, s. 1-116 og 335-37: *Till thet ketterlige wchristelige och wbesindige Breff, som then wbesckemmede Kettere Hans Michelsen aff Malmø lod wdga med thet ny Testamente, ther Konningh Cristiern lod ynckellige och wtilbørlige forwandle paa sith tijranniske Wildt, oc icke Gudt till Loff, Eet kort och tilbørligt swar* (1527). Bogen var klar den 1. december 1526 og udkom i slutningen af april 1527; se Lausten, *Christian 2. mellem paven og Luther*, s. 127-37.

31. O. P. Grell: "The Catholic Church and its leadership", *The Scandinavian Reformation*, red. O.P. Grell, s. 108-09

32. For bondeoprørerne i Jylland, se H. H. Appel: *At være almuens mægtig – de jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Odense 1991 og A. Heise, "Bondeopløb i Jylland i Kong Frederik den Førstes Tid", *Historisk Tidsskrift*, 4, V, 1875-77, s. 269-332.

Frederik I insisterede også på vedvarende at bruge de til de evangeliske prædikanter udstedte kongelige værnebreve, og han lovede kun at forhindre medlemmer af tiggerordnerne i at lide fysisk overlast. Bisperne på deres side måtte love at forsyne sognene med bedre uddannede præster.³³

Udviklingen fra 1527 til 1530

Alt taget i betragtning blev resultat af herredagen 1527 ikke så skidt som bisperne må have frygtet. De må have følt en vis lettelse. Fra en svag position, undsagt af familie og venner inden for aristokratiet og konstant undermineret af en mere og mere evangelisk konge – og ikke at forglemme under pres fra oprørske bønder og en hurtigt voksende evangelisk bevægelse, specielt i Jylland – var det lykkedes dem at bevare de fleste af kirkens rettigheder. Om ikke andet så i hvert fald i teorien.

Herredagen 1527 bekræftede, hvad bisperne allerede havde erfaret i 1526, nemlig at de ikke kunne håbe på nogen konkret støtte fra konge og rigsråd i deres kamp med den evangeliske bevægelse. De fortsatte derfor med den stiftsvis indgriben som Ove Bille og Lage Urne havde indledt året før, og som havde haft en vis succes. Lage Urne havde demonstreret, at aktiv intervention mod prominente evangeliske prædikanter kunne bære frugt, og han havde været i stand til at forhindre, at den evangeliske bevægelse vandt fodfæste i både Roskilde stift og rigets hovedstad.

I Viborg, hvor den evangeliske bevægelse under ledelse af Hans Tausen og med støtte af byens magistrat allerede dikterede begivenhederne i 1527, besluttede stiftets upopulære biskop, Jørgen Friis, at følge Urnes og Billes eksempel og gribe direkte ind. Engang i løbet af efteråret 1527 sendte Friis derfor sin foged med væbnet følge til Fransiskaner klostret i Viborg, hvor Tausen prædikede, for at arrestere ham. Forsøget ikke alene mislykkedes, men resulterede i at den evangeliske bevægelse i Viborg blev styrket og fik yderlige fremdrift. Hans Tausen nægtede at forlade prædikestolen, hvorpå fogeden truede med at bruge vold for at arrestere ham. Resultatet blev, at en del af menigheden greb til våben for at forsvare Tausen, mens andre slog alarm, som udvirkede, at bevæbnede borgere ilede til klostret. Bispens mænd erkendte hurtigt, at de havde gæbt over mere, end de kunne sluge og forlod byen i hast.³⁴ Det er værd at

33. For forhandlingerne på herredagen 1527, se *Nye Danske Magazin*, bd. 5, s. 215ff og s. 288ff; for herredagens beslutninger, se *Kong Frederik Is danske Registranter*, red. K. Erslev og W. Møllerup, København 1881-82, s. 132ff.

34. *Kroniken om graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, red. H. Heilesen, København 1967, s. 79-80

minde om, at i modsætning til Friis, havde hverken Ove Bille eller Lage Urne forsøgt at anholde nogen af de evangeliske prædikanter i deres stifter. Istedet havde de lagt pres på de relevante myndigheder, så deres virksomhed kunne blive stoppet. Hertil kom at både Urne og Bille var ansete personer både lokalt og nationalt. Friis kunne ikke engang regne med opbakning fra sit eget domkapitel og han var forhadet blandt borgerskabet i Viborg. Forsøget på at arrestere en af landets ledende evangeliske prædikanter, i den by, der da udgjorde centret for den evangeliske bevægelse i kongeriget, var, som det viste sig, en rigtig dårlig ide, der kun yderligere understregede biskoppens magtesløshed.

Andre biskoppelige initiativer fra dette efterår var Odensebispens Jens Andersen Beldenaks tre hyrdebrev til diverse byråd, hvori han advarede dem mod at gøre fælles sag med de evangeliske. Første brev blev sendt til Assens i hans eget stift, hvor den evangeliske bevægelse allerede mere eller mindre havde overtaget magten. De øvrige blev sendt til Aalborg og Viborg, hvor den evangeliske bevægelse havde betragtelig lokal støtte, og hvis bisper, Stygge Krumpen og Jørgen Friis, stod i lav kurs.³⁵

Beldenaks breve synes ikke at have haft den store effekt, men det havde derimod Aage Sparres indgriben imod Malmøprædikanterne, Hans Olufsen Spandemager og Claus Mortensen Tøndebinder i efteråret 1528. Sparre ankom til Malmø sammen med ledende lokale rigsråder og med et stort følge af væbnede soldater. I modsætning til Friis havde han ikke til hensigt at forsøge at arrestere de to prædikanter, men kun at advare byens ledelse imod fortsat at lade dem prædike i byen. Magtdemonstrationen i Malmø virkede. De mange soldater og prominente rigsråder betød at byens borgmestre besluttede sig for et strategisk tilbagetog. De sendte de to prædikanter på et midlertidigt ophold på den evangeliske præsteskole som Hertug Christian havde oprettet i Haderslev.³⁶

Malmøsuccessen blev imidlertid en undtagelse – perioden efter herredagen 1527 så den katolske kirke på tilbagetog over en bred front – den evangeliske bevægelse bredte sig fra Jylland til resten af kongeriget, specielt Malmø blev nu dens centrum. Tiggerordnerne forsvandt fra byerne – mellem 1528 og 1532 blev tre fjerdedele af Franciskanerklostrene nedlagt – og byrådene blev mere og mere markant evangeliske i deres holdninger. De blev aktivt understøttet af Frederik I, der i stigende grad brugte sin og kronens patronatsret til at besætte ledige

35. For det teologiske indhold af disse breve, se O. P. Grell: "The Catholic Church and its leadership", *The Scandinavian Reformation*, s. 85-86.

36. O. P. Grell: "The City of Malmø and the Danish Reformation", *Archiv für Reformationsgeschichte*, bd. 79, 1988, s. 311-40, specielt s. 319-20.

kirkelige embeder med evangeliske præster.³⁷ Samtidig blev kirkens finansielle situation stadig ringere, specielt i Jylland, hvor det var blevet vanskeligere og vanskeligere at inddrive tiende og andre kirkelige afgifter blandt bondebefolkningen³⁸.

Med Lage Urnes død i sommeren 1529 blev bispekollegiet ved tabet af sit mest prominente medlem alvorligt svækket, og ved samme tid besluttede den aldrende og skrantende Odensebisp Jens Andersen Beldenak sig for at gå på pension. Hans efterfølger, Knud Henriksen Gyldenstjerne, havde allerede fungeret som coadjutor i tre år – Beldenak og Odensekapitlets spagfærdige forsøg på at insistere på, at Gyldenstjerne skulle have en pavelig godkendelse for at overtage jobbet, fremstår som en slags eftertanke i Beldenaks afskedsbrev.

Den splittelse i bispekollegiet, der allerede var sket med Sparres tilladelse fra konge og råd til at besidde ærkesædet i 1526, blev yderligere uddybet her i 1529, først med Gyldenstjernes forfremmelse og dernæst med Joachim Rønnows udnævnelse som efterfølger for Lage Urne. Rønnow måtte udstede en revers til Frederik I og rigsrådet, hvori han lovede ikke at forsøge at stoppe evangeliske prædikanter der prædikede Guds ord eller forhindre præster og munke i at gifte sig. I forbindelse med Sparres tilladelse tre år tidligere undslog bisperne sig for at underskrive Rønnows udnævnelsesbrev, bortset fra Børglumbispen, Stygge Krumpen, der åbenbart fandt det i sin interesse at sanktionere Rønnows udnævnelse. Ved udgangen af 1529 stod bispekollegiet dybt splittet med tre electi udpeget af kongen over for fire paveligt godkendte bisper, hvoraf én, Stygge Krumpen, kørte sit eget løb. Chancen, der aldrig havde været stor, for et samlet og koordineret initiativ fra de katolske bispers side imod den hurtigt voksende evangeliske bevægelse, var nu så godt som forsvundet.³⁹

Herredagen 1530

Indkaldelsen til en herredag i København i 1530, hvor der var lagt op til en religionsdebat og en endelig løsning på de religiøse stridigheder, kan kun have overbevist bisperne om, at den katolske kirkes vedvarende eksistens i Danmark nu var truet. De vidste allerede, hvad den slags religionsdebatter havde ført til i Tyskland, og kan ikke have været i tvivl om, at Frederik I havde en kirkelig reformation i tankerne. Prælaterne

37. Lyby: *Vi Evangeliske*, s. 438-39

38. *Krøniken om Gråbrødrenes fordrivelse*, passim; for Kirkens vanskeligheder med at inddrive tienden og andre afgifter, se *Nye Danske Magazin*, bd. 5, s. 310-14.

39. F. Münter: *Den Danske Reformationshistorie*, 1-2, København 1802, vol. 2, s. 701-05 for Rønnows revers; se også H. Knudsen: *Joachim Rønnow*, København 1840, s. 32-40; for Stygge Krumpen, se H. Gregersen: *Stygge Krumpen*, Frederikshavn 1979.

havde imidlertid ikke til hensigt at give op uden kamp og rekruttede ikke alene et antal kanniker fra de ledende danske domkapitler og to tyske teologer fra Universitetet i Köln til at repræsentere den katolske side, men også Poul Helgesen. At Poul Helgesen i 1530 i bispens øjne nu var blevet til en acceptabel talsmand for den katolske kirke havde formentlig to årsager. For det første havde Poul Helgesen langt om længe afklaret sit forhold til reformatorerne, som han nu ubetinget fordømte som farlige kættere. Reformationens indførelse i Malmø fra 1528 til 1530, hvori flere af hans tidligere elever og kollegaer spillede en afgørende rolle, synes at have været den dråbe, der fik bageret til at flyde over for Poul Helgesen og fik ham til ubetinget at fordømme reformatorerne.⁴⁰ For det andet var tiden ved at løbe fra de katolske prælater. Det var ikke længere et spørgsmål om at rekruttere de mest acceptable talsmænd for kirken men om at mønstre al den støtte, de kunne finde.

Alligevel må bisperne have åndet lettet op hen på foråret 1530, da de udenrigspolitiske begivenheder nødvendiggjorde en ændring til den forestående herredags dagsorden. Nok engang var det truslen fra Christian II, der betingede forandringerne. Christian II var vendt tilbage til den katolske fold, ikke mindst af politiske grunde, og var blevet forliget med sin svoger, kejser Karl V. Christian havde nu penge til rådighed og var begyndt at rejse en invasionsstyrke. Frederik I havde med andre ord brug for bisperne og kirkens rigdom til at forsvare kongeriget. Under disse omstændigheder kunne Frederik I hverken få råd til yderlige reformationsmæssige tiltag eller en egentlig reformation.⁴¹

Udviklingen fra 1530 indtil 1533

Til trods for det pusterum, som de blev givet i 1530, blev de sidste tre år af Frederik I's regeringstid ikke nemme for de katolske bisper, og de kæmpede en fortvivlet kamp for ikke at miste yderligere fodfæste. I 1531 opgav biskoppen i Ribe, Iver Munk kampen. Kun fem år tidligere havde Iver Munk aktivt taklet Hertug Christian i kampen for dennes evangeliske politik i Tørning len, nu overlod han embedet til sin nevø, Oluf Munk. Oluf modtog kongens bekræftelse mod at udstede en revers til Frederik I, hvori han lovede at fremme den evangeliske lære. Året efter opgav den udvalgte ærkebisp, Aage Sparre, kampen og overlod embedet til kapitlets dekan, Torben Bille, som også

40. *Skibykrøniken*, s. 124-26 og Johannesson: *Den Skånska Kyrkan*, s. 176.

41. For herredagen 1530 se Grell: "The City of Malmø", 323-24 og N. K. Andersen: *Confessio Hafniensis. Den Københavnske Bekendelse af 1530*, København 1954.

modtog kongelig godkendelse mod at udstede en tilsvarende revers, hvori han lovede ikke at lægge hindringer i vejen for reformationen i særdeleshed i Malmø. Hovedparten af de katolske bisper var nu uden pavelig godkendelse og skyldte kongen og rigsrådet deres udnævnelse, og de havde dertil måttet love at lade den evangeliske bevægelse i fred. Af de tre resterende paveligt udnævnte bisper havde kun Ove Bille nogen virkelig indflydelse og status. Friis synes at være gledet helt i baggrunden efter sit forfejlede forsøg på at arrestere Hans Tausen. Stygge Krumpen havde demonstreret, at han var parat til at kompromitere kirkens position, hvis det var i hans personlige interesse, som hans underskrift, som eneste biskop, på rigsrådets udnævnelsesbrev til Rønnow viste. Alt tegnede med andre ord til, at den katolske kirke i Danmark ville dø i løbet af en begrænset årrække.⁴²

Herredagen 1533

Frederik I's død i april 1533, åbnede imidlertid nye politiske muligheder for prælaterne og gav dem en chance for om muligt at finde en redningsplanke. Sammen med de læge, katolske medlemmer af rigsrådet spillede de en afgørende rolle i beslutningen om at udsætte kongevalget i et år på den herredag, der mødtes i København i juni. Få dage efter herredagens sammentræden blev de danske rigsråder informeret om udkommet af landdagen i Kiel, hvor Frederiks lutheranske søn, Christian ikke alene var blevet valgt til hertug, men hvor den slesvigske og holstenske kirke havde måttet acceptere, at den trediedel af tienden, biskoppen traditionelt havde modtaget, ikke længere skulle betales, samt at evangelisk gudstjeneste blev tilladt i domkirken i Slesvig. Biskop Ahlefeldt havde umiddelbart efter herredagen sendt et brev til Torben Bille i Lund, hvori han påpegede, at den katolske kirkes overlevelse i Slesvig nu helt afhang af udviklingen i Danmark.⁴³ Hvis de danske bisper havde brug for en påmindelse, må dette brev have bekræftet dem i deres overbevisning om ikke umiddelbart at burde vælge hertug Christian til konge.

Rigsrådet besluttede at overtage styret af kongeriget på regional basis, indtil en ny konge kunne blive valgt på den herredag, der skulle træde sammen det følgende år. Herredagen garanterede også den katolske kirkes fortsatte eksistens i Danmark, men som en national kirke under biskoppelig kontrol. Kun præster godkendte af bisperne måtte for fremtiden prædike. Under herredagen anklagede Roskildebispen Joachim Rønnow Hans Tausen, der havde været aktiv i København

42. Grell: "The Catholic Church", s. 89-90.

43. H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*, Åbenrå 1986, s. 178-81

siden 1529, for at have prædike uden biskoppelig tilladelse og for at have kætterske meninger om nadveren. Prælaternes voksende tillid til Poul Helgesen manifesterede sig ved, at de gav ham rollen som anklager imod Hans Tausen. Meget havde med andre ord ændret sig siden 1526. Poul Helgesen var nu blevet en ledende talsmand for de katolske prælater, og han var parat til ikke alene at gøre fælles sag med de bisper, han tidligere havde forholdt sig kritisk overfor, men også til at stå i spidsen for et retsligt opgør med de evangeliske prædikanter.⁴⁴ Hans Tausen blev som bekendt fundet skyldig, men givet den relativt milde dom forvisning fra Skåne og Sjælland og forbud mod at prædike uden biskoppelig tilladelse. Men selv denne dom ophidsede i den grad de københavnske borgere, at flere af de katolske rigsråder følte sig truet på livet. Resultatet blev, at Hans Tausen fik tilladelse til at fortsætte sin virksomhed i hovedstaden, så længe han ”adlød” biskop Rønnow og undgik anti-katolsk polemik. Til trods for rigsrådets opbakning, ialtfald dets katolske flertal, resulterede Rønnows forsøg på direkte intervention imod Tausen i en fiasko. På linie med Viborgbispen Jørgen Friis’ forsøg på at arrestere Tausen seks år tidligere, tjente Rønnows retsforfølgelse af Tausen kun til at understrege biskoppens egen magtesløshed.

Den nyligt udvalgte ærkebisp i Lund, Torben Bille, havde umiddelbart mere held med sine forsøg på at stoppe den evangeliske bevægelse i sit stift. Bille synes at have haft betragtelig større opbakning blandt sine lokale, adelige rigsrådskolleger i Skåne, end Rønnow havde på Sjælland. Torben Bille begyndte at gribe ind imod de evangeliske prædikanter i de mindre byer i Skåne, før han først på året 1534 forsøgte at stoppe de prominente evangeliske prædikanter i Malmø ved at få deres aktiviteter ulovliggjort ved Højesteret. Dette tiltag viste sig imidlertid at være en katastrofal, taktisk fejltagelse. Hvis ikke allerede de evangeliske borgere i Malmø var overbeviste om, at deres eneste udvej, konfronteret med en katolsk reaktion, var åbent oprør mod rigsrådsstyret, så blev de det nu. Mens de katolske bisper energisk forsøgte at reetablere forbindelsen med Rom og få pavelig bekræftelse af deres embeder – udkast til breve for Joachim Rønnow og Torben Bille blev lavet, mens et brev til fordel for Oluf Munk blev afsendt – så overbeviste magistraten i Malmø deres kolleger i København om, at slutte sig til det oprør, som Malmøborgerne var igang med at planlægge sammen med Lübecks borgmestre.⁴⁵ Hvad

44. *Skibykrøniken*, s. 162-63

45. Grell: “The Emergence of Two Cities”, passim og Grell: “The City of Malmø”, s. 327-28.

der havde tegnet til at blive en periode, der kunne genoplive den katolske kirke, blev istedet det stik modsatte med borgerkrigens udbrud i foråret 1534. Malmøs og Københavns oprør understøttet af Lübeck tvang istedet bisperne og deres konservative støtter inden for adelen til at vælge hertug Christian til konge i største hast. Hvis hertugdømmerne og kongerigerne Norge og Danmark vedblivende skulle regeres af én person, var hertug Christian den eneste mulige kandidat. Bisperne og deres støtter inden for rigsrådet havde formentlig håbet, at de kunne vælge den nye konge fra en styrket position, hvor de kunne diktere store dele af kirkepolitikken. Det blev ikke tilfældet; kongevalget blev foretaget i største hast fra en politisk yderst svag position.

Da Christian III godt to år senere marcherede sejrrigt ind i København, var ballet forbi for de katolske bisper. Kun seks dage senere, den 12. august 1536, blev alle bisperne fængslet, idet de blev gjort ansvarlige for udbruddet af den nyligt overståede borgerkrig. Samtidig overtog kronen alle biskoppelige slotte og godser. Christian III havde overvejet at fængsle alle de verdslige, katolske rigsråder, men valgte istedet at aftvinge dem forpligtigelsesbreve, hvori de accepterede, at bisperne for fremtiden ikke kunne få sæde i rigsrådet eller have politisk indflydelse, samt lovede ikke at lægge hindringer i vejen for, at Guds Ord blev prædikeret rent og uforvansket.

Da herredagen samledes i København den følgende oktober blev bisperne officielt anklaget for at være skyld i al den død og ødelæggelse som tre års borgerkrig havde forårsaget⁴⁶. Deres verdslige kolleger inden for rigsrådet, som oprindeligt havde støttet dem i de politiske beslutninger, der førte til udsættelsen af kongevalget i 1533 og udbruddet af borgerkrigen det følgende år, havde allerede ladet dem i stikken inden Københavns overgivelse. Godt en måned før Københavns fald havde adelen udsendt en pamflet, der lagde al skylden for landets ulykker på biskopperne⁴⁷. Alle bisperne blev da også fundet skyldige og fængslet og da de fleste af dem blev løsladt et par år senere, måtte de underskrive tilsvarende forpligtigelsesbreve som deres adelige venner allerede havde beseglet i 1536⁴⁸. Resultatet blev, at den katolske kirke i Danmark blev afskaffet i 1536 og afløst af en luthersk statskirke kun

46. For beskyldningerne og fængslingen, se H. Fr. Rørdam: *Monumenta Historicae Danicae*, bd.1, København 1873, s. 133-256; se også M. Schwarz Lausten: *Reformationen i Danmark*, 2. udgave, København 2002, s. 98-110.

47. Hansen: *Adelsvældens Grundlag*, s. 81. Adelen udgav pamfletten, den 3. juli 1536.

48. Lausten: *Christian den 3. og kirken*, passim; se også Lausten: *Reformationen i Danmark*, s. 98-111.

13 år efter at dens ledere havde spillet en prominent rolle i Christian II's afsættelse og været i stand til mere eller mindre at diktere landets kirkepolitik.

Sammenfatning

Der kan ikke være tvivl om, at bispens umiddelbart stærke magtposition ved Frederik I's tiltræden i 1523 viste sig at være uden virkelig substans. Rigsrådets deklaration i juni 1524, hvori det bekræftede sin støtte for paven og den katolske kirke samt sin vilje til at bekæmpe den evangeliske bevægelse, kom godt et år efter Frederik I's håndfæstning og kan kun fortolkes som udtryk for dyb politisk usikkerhed blandt bisperne, der må have fremkaldt den. Bispens situation blev naturligvis ikke bedre ved den fortsatte mangel på en paveligt anerkendt ærkebisp, der kunne have fungeret som en ledestjerne under periodens voksende politiske og religiøse vanskeligheder. På dette punkt synes bispekollegiet at have været forbavsende passivt i Frederik I's første regeringsår, hvor de endnu havde det politiske initiativ. Da Jørgen Skodborg endeligt blev bekræftet som ærkebisp i januar 1526, viste ærkestiftets indehaver Aage Sparre sig uvillig til at overlade embedet for ham til trods for Roskildebispens, Lage Urnes, inderlige bøn om at sætte kirkenes interesser først. Sparre viste sig i stedet for parat til at blive siddende i Lund udelukkende med Frederik I's og en del af rigsrådets støtte. Frederik I var fra udgangen af 1525 ikke længere interesseret i at få en paveligt bekræftet ærkebisp i Lund. I stedet søgte han nu at svække de katolske bisper så meget som muligt – det er ikke nogen tilfældighed at det er fra og med 1526, at Poul Helgesen begynder konstant at henvise til Frederik I som den ”kirkerøverske konge”.⁴⁹ Især de mest indflydelsesrige iblandt bisperne, som Lage Urne og Ove Bille, erkendte klart faren ved Sparres fortsatte besiddelse af ærkesædet på Frederik I's nåde og i opposition til den paveligt godkendte Skodborg. Men deres intervention kom for sent og fik ingen effekt. Sparres uvillighed til at vige ærkesædet markerede dermed den første alvorlige splittelse i bispekollegiet i Frederik I's regeringstid.

Allerede før herredagen 1526 havde de to ledende bisper Ove Bille og Lage Urne indset at kirken ikke længere kunne forvente nogen virkelig støtte fra centralt hold i kampen mod den voksende evangeliske bevægelse. De besluttede sig derfor til at gribe ind i deres stifter ved brug af deres jurisdiktion. Senere fulgte Viborgbispens Jørgen Friis og ærke-electus i Lund, Aage Sparre, trop. Friis manglede imidlertid totalt

49. *Skibykrøniken*, s. 110.

den lokale støtte og personlige anseelse, der ville have givet hans forsøg på arrestere Hans Tausen blot en marginal chance for succes, hvorimod Sparre havde betydelig opbakning blandt de adelige rigsråder i Skåne og derfor kunne tvinge byrådet i Malmø til at sende dets prædikanter i eksil. Alt afhang med andre ord af den enkelte biskops prestige og personlige anseelse og det kan forklare, hvorfor Odensebispen Jens Andersen Beldenak ud over sit hyrdebrev til borgerne i Assens, som lå inden for hans eget stift, også udsendte hyrdebrevne til både Viborg og Aalborg, hvis bisper havde et ringe omdømme. I disse hyrdebrevne prøvede Beldenak som den eneste af de danske bisper at tage til teologisk genmæle mod de evangeliske prædikanter. Brevet til Viborg er i særlig grad i den nyere forskning blevet set som udtryk for, at nogle af de danske bisper, specielt Beldenak, fra og med 1527 ønskede at gøre sig til fortalere for en katolsk bibelhumanisme.⁵⁰ Der er imidlertid ikke meget i brevet, der kan fortolkes i den retning. I stedet for argumenterer Jens Andersen Beldenak for kirkens traditionelle autoritet, kirkefædrene, og brugen af Vulgata. Den solide konciliarisme, som Beldenak argumenterer for, er fejlagtigt blevet taget som et udtryk for en bibelhumanisme, han aldrig delte. Denne konciliaristiske opfattelse har han uden tvivl delt med andre af sine biskoppelige kollegaer såsom Ove Bille, der udtrykte tilsvarende meninger i sit offentlige brev.⁵¹ Det er også værd at erindre, at Poul Helgesen ikke betragtede Beldenak som en meningsfælle, selv om han respekterede ham som en mand, der "altid viste sig standhaftig i Troen".⁵²

De fire jyske bisper tog også skridt til at intervenere i den religiøse debat. I modsætning til Beldenak ønskede de ikke selv at deltage, men prøvede istedet for, som vi har set, at rekrutere tidens mest prominente tyske, kontroversteologer. På den ene side ønskede de ikke at gøre brug af Poul Helgesen, hvis bibelhumanistiske teologi og loyalitet de endnu ikke turde stole på, og på den anden side mente de ikke at have nogen duelige teologiske debatører til rådighed ved deres lokale domkapitler.

Set fra de katolske bispers perspektiv er der ingen tvivl om at årene

50. Se Grell: "The Catholic Church and its leadership", s. 85

51. Jens Andersen Beldenaks brev er gengivet i Hans Tausens svar, se H. Fr. Rørdam (red.): *Smaaskrifter af Hans Tausen*, København 1870, s. xii-xiv og s. 23-94, specielt s. 69-70 og s. 82; Ove Billes brev fra 14. juni 1527 er trykt i Terpager: *Ripæ Cimbricæ*, s. 553-62 dog med forkert dato. For den seneste bibelhumanistiske fortolkning af Beldenaks brev til Viborg, se P. Jacobsen: "Jens Andersen Beldenak", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1992, s. 45-70, specielt s. 63. For den almindelige indflydelse af konciliarismen i tiden op til reformationen, se J. A. F. Thomson: *Popes and Princes 1417-1517. Politics and Piety in the Late Medieval Church*, London 1980, s. 25-28.

52. Grell: "The Catholic Church and its leadership", s. 148.

1526-1528 blev de afgørende i kampen for at stoppe den evangeliske bevægelses fremvækst og reformationens komme. Stiftsvis søgte de at bekæmpe den reformatoriske bevægelse først og fremmest juridisk, men også teologisk, og ikke uden succes. Bisperne befandt sig under konstant politisk og religiøst pres fra flere sider på samme tid, konfronteret med en voksende evangelisk bevægelse aktivt understøttet af kong Frederik og uden nogen hjælp at hente fra familie og venner i rigsrådet, mens truslen fra Christian II viste sig at blive et konstant dræn af kirkens finansielle resourcer. Lage Urnes død i sommeren 1529 blev skelsættende. Det eftermæle Poul Helgesen gav ham, bekræfter denne fortolkning:

Gud havde skænket denne herlige Mand visse udmærkede Gaver, saa at han i Oplysning, Lærdom, Veltalenhed og ved den sædelige Alvor han viste i forskellige Retninger, overgik samtlige Rigets øvrige Biskopper. Ved disse Egenskaber hævdede han med stor Klogskab sin Stillings Myndighed, saa ingen fandt paa at foragte den; men da han tillige i hele sin Fremtræden havde et lidt vel strengt Præg, undgik han dog ikke, at visse Folk, der hade den biskoppelige Værdighed, tilskrev dette Stolthed og Overmod, og det netop medens han endnu levede. Thi efter sin Død blev han savnet af alle, ogsaa af dem.⁵³

Indtil da havde bisperne evnet at afbøde en del af de mange forsøg på at underminere den katolske kirke. Fremtiden så langt mørkere ud efter Urnes død og det øgede antal electi inden for bispekollegiet, som hans død og Beldenaks pensionering resulterede i. Til trods herfor forberedte bisperne sig så godt de kunne på den religionsdebat som var planlagt for herredagen 1530, idet de rekrutterede såvel lokale lærde gejstlige inklusive for første gang Poul Helgesen som prominente tyske teologer. Mere alvorligt blev bispekollegiets yderligere udhuling i perioden fra Lage Urnes død og indtil Frederik I's død i 1533, hvor både Iver Munks og Aage Sparres efterfølgere, på linie med Joachim Rønnow og Knud Gyldenstjerne måtte udstede forpligtigelsesbreve til kongen. Fra 1532 udgjorde de udvalgte bisper et flertal inden for bispekollegiet og alle havde de måttet love Frederik I ikke at lægge hindringer i vejen for den evangeliske bevægelse – bisperne var dermed stort set neutraliserede. Alligevel forsøgte de at udnytte den politiske situation omkring Frederik Is død til at genoplive den katolske kirke med støtte af et katolsk

53. *Skibykrøniken*, s. 128-29.

flertal inden for rigsrådet. Forsøget slog fejl og resulterede i Grevens Fejde og en luthersk reformation under Christian III's ledelse.

Fra 1530 var det kun et spørgsmål om tid, før en reformation ville finde sted, men i årene fra 1526 til 1528 var der stadig meget at spille om, og de danske bisper gjorde en rimelig indsats for at stoppe reformationen. Set fra bispernes synspunkt er der ingen tvivl om, at disse år var epokeårene i dansk reformationshistorie. Alene, overladt til deres skæbne af deres traditionelle støtter indenfor aristokratiet, og undermineret af kongemagten, der både indirekte og direkte støttede den voksende evangeliske bevægelse og uden en paveligt udnævnt ærkebisp in situ, tog en del af bisperne kampen op på lokalt plan, ikke alene på det juridiske felt, hvor de følte sig på sikker grund, men også på det teologiske område. Om ikke andet, så bør de krediteres for at have forsøgt at bremse den hurtigt voksende evangeliske bevægelse og for at have forsinket reformationens komme.

Summary

This article considers the evangelical movement in Denmark seen from the perspective of the leaders of the Catholic church. The Danish bishops played a major part in the deposition of King Christian II in early 1523 and the election of his uncle Frederik I as his replacement. They made sure that the newly appointed king signed a coronation charter which not only guaranteed all the rights and privileges of the Catholic Church in Denmark, but also promised immediate Royal intervention against any evangelical preaching. Despite their political influence and unity in 1523 the bishops still felt the need to engineer a declaration from their lay colleagues within the Royal Council reaffirming their support for the pope and the Catholic Church only a little over a year later. Evidently the bishops had some serious concerns about the loyalty to the Catholic church of both their lay colleagues within the Council and the King. The lack of a papally confirmed archbishop did not make the situation easier for the bishops and the Catholic church. That they refrained from taking any initiative to remedy this situation was to prove extremely damaging to the Catholic cause. Furthermore, when one of the two elected candidates for the archbishopric finally received papal confirmation in January 1526 the bishops proved unable to convince the other candidate, Aage Sparre, to vacate the seat, which he had occupied since his election. Encouraged and supported by king Frederik I Aage Sparre refused to back down thereby causing a damaging split within the episcopal college.

Well in advance of the parliament (herredag) which met in 1526

the two most prominent and respected Catholic bishops, Ove Bille and Lage Urne, had realised that direct support for the Catholic church and intervention against the growing evangelical movement could no longer be expected from the king and the Council. They therefore decided personally to intervene against the evangelical preachers within their bishoprics using their legal powers. Their approach proved successful and was quickly emulated by other bishops such as Jørgen Friis in Viborg and the *arche-electus* in Lund, Aage Sparre. But where Sparre, despite not even being the rightful occupant of his see, was able to draw on the support of his lay colleagues within the Royal Council and make a success of his intervention against the evangelical preachers in the city of Malmø, Jørgen Friis failed abysmally in Viborg, lacking support from the local nobility as well as from his own chapter. Success clearly depended on the reputation and standing of the individual bishop.

This might also explain why the bishop of Odense, Jens Andersen Beldenak, apart from his pastoral letter to the town of Assens in his own bishopric wrote another two pastoral letters to the towns of Viborg and Ålborg both in bishoprics where the incumbents were generally despised. These pastoral letters are the only instances we have of one of the Danish, Catholic bishops taking on the evangelical preachers theologically. The letter to Viborg in particular has been seen as proof that bishop Beldenak had come round to a Christian humanist position. There is, however, little if anything in the letter to support such a view. Instead, Beldenak argues for the traditional authority of the church, the churchfathers, and the use of the Vulgata Bible. He may well have shared this consiliarist position with the majority of his colleagues such as the bishop of Aarhus, Ove Bille. Bearing in mind the bishops' reluctance to use the debating skills of the Christian humanist theologian Poul Helgesen when taking issue with the evangelical preachers in the late 1520s, because they had concerns about his theological position and view of the church and its leaders, it seems highly unlikely that Christian humanism should have appealed to any of the Danish bishops.

The years between 1526 and 1528 proved decisive in the Catholic bishops' attempt to halt or prevent the Reformation. Within their individual sees the bishops sought to combat the evangelical movement primarily through legal intervention, but occasionally also through theological involvement. Despite the constant political and religious pressure they found themselves under, confronted with a rapidly growing evangelical movement which was increasingly supported by the king, and with no assistance forthcoming from friends and family within the nobility, the bishops still achieved a measure of success.

The death of bishop Lage Urne, the most respected and influential of the Catholic bishops, in the summer of 1529, however, weakened the episcopal college dramatically. This was aggravated by the retirement of the elderly bishop of Odense, Jens Andersen Beldenak, later that year. Their replacements, Knud Gyldenstjerne og Joachim Rønnow, were totally dependent on Frederik I for their promotion – they did not receive papal confirmation – and had to promise not to intervene against the evangelical preachers and their followers within their bishoprics. From 1532 the elected bishops who depended on the crown for their promotion were in the majority and a Reformation was only a question of time. The death of Frederik I in spring 1533, however, offered the Catholic bishops and their supporters a window of opportunity to turn the clocks back, which they grasped. However, the rebellion of the cities of Malmø and Copenhagen and the subsequent civil war guaranteed that this opportunity proved shortlived, and a Reformation resulted from Christian III's victory in 1536.

The bishops may not have had much to play for after the parliament of 1530, but between 1526 and 1528 they made a sustained effort to halt the progress of the evangelical movement, despite the lack of support they received from both the king and their noble colleagues within the Council. That they eventually lost the battle should not detract from the fact that they achieved some success in halting and delaying the reformation.